پیکره
فصل‌نامه علمی، دانشکده هنر؛ دانشگاه شهید چمران اهواز
نقاشی ایرانی، رسانه چندمنظوره حکومتی (مورد مطالعه: نگاره باغی دوره صفویه)
دوره یازدهم، شماره۲۷، بهار ۱۴۰۱ ۶۶-۸۰
۶۶

سونیا نوری[۱] مهدی محمدزاده[۲] محمد عباس‌زاده[۳] علی وندشعاری[۴]

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱،۲،۱ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱،۴،۱۶ تاریخ پذیرش:۱۴۰۱،۴،۲۴

DOI: 10.22055/PYK.2022.17655 **DOR:** 20.1001.1.23224622.1401.11.27.5.9
URL: paykareh.scu.ac.ir/article_17655.html

ارجاع به این مقاله: نوری، سونیا، محمدزاده، مهدی، عباس‌زاده، محمد و وندشعاری، علی. (۱۴۰۱). نقاشی ایرانی، رسانه چندمنظوره حکومتی (مورد مطالعه: نگاره باغی دوره صفویه). پیکره، ۱۱(۲۷)، صص. ۶۶-۸۰.

ترجمهٔ انگلیسی این مقاله در همین شماره با عنوان زیر منتشر شده است
Iranian Painting, A Government Multi-Purpose Media (Case Study: Safavid Period Garden Painting)

مقاله پژوهشی

نقاشی ایرانی، رسانه چندمنظوره حکومتی (مورد مطالعه: نگاره باغی دوره صفویه)*

چکیده

بیان مسئله: نگاره‌های باغی به‌عنوان یک رسانه چندساحتی، ساختار اجتماعی و روابط قدرت صفویان را پوشش داده است. چالش علمی پژوهش حاضر شناسایی ایدئولوژی دولت صفویان در لایه‌های متنی پنهان نگاره‌های باغی، مؤلفه‌های مرتبط با نمادگرایی و فرهنگ ایرانی در بطن جامعه صفوی است. در پژوهش حاضر تلاش بر آن است به سؤالات زیر پاسخ داده شود: مناسبات اجتماعی دوره صفوی در متن نگاره‌های باغی بازگو کننده چه مؤلفه‌ها و عناصر نمادینی هستند؟ چگونه ایدئولوژی و نگرش هنرمندان صفوی در نگاره‌های باغی مصور گشته است؟

هدف: این پژوهش در پی بررسی و شناخت ارتباط بین متون نگاره‌های مرتبط با مضمون باغ ایرانی در گستره ساختارهای اجتماعی‌فرهنگی دوره صفوی است.

روش پژوهش: تحقیق حاضر از نوع پژوهش‌های کیفی و به روش توصیفی-تحلیلی است. شیوه گردآوری داده‌ها از نوع کتابخانه‌ای است.

یافته‌ها: تعاملات، مناسبات اجتماعی و دینی از طریق سلطه فرهنگی‌نمادین در جهت پیشبرد اهداف و مشروعیت‌بخشی به ایدئولوژی صفویان صورت پذیرفته است. هنرمندان نگارگر در لایه‌های متنی نگاره‌های باغی به مؤلفه‌های فرهنگی و دینی که نشان‌دهنده مناسبات، آداب و رسوم ملی، ضیافت‌های درباری و مذهب تشیع است پرداخته‌اند. وقایع و رخدادهای سیاسی و اجتماعی به‌صورت روایت‌های اسطوره‌ای و مذهبی در متن نگاره‌ها بازنمایی شده‌اند. هنر تصویرسازی چندمنظوره و متحرک در نگاره‌ها به رسانه‌ای پرقدرت و متمرکز در خدمت نظام سازمان یافته دربار صفوی قرار گرفته است، این حوزه هنری جایگاه برتر شاه و ساختار طبقات اجتماعی حکومت صفویان را در قالب تصاویر پویا و متحرک مصور ساخته است. تنوع در ساختار طراحی باغ‌ها و فضاهای جمعی از مهمترین دستاوردهای هنرمندان در بیان نگرش، هنر و دانش باغسازی صفویان می‌باشد این نگاره‌ها به آگاهی و دقت نگارگران درباری در بیان مؤلفه‌های هویتی و انتقال پیام‌های اثرگذار به مخاطبان خود پرداخته‌اند.

کلیدواژه

نقاشی صفوی، نگاره‌های باغی، قدرت، رسانه، فرهنگ

۱. دانشجوی دکتری گروه هنر اسلامی، دانشکده هنرهای صناعی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران.
۲. نویسنده مسئول، استاد گروه هنرهای تجسمی، دانشکده هنرهای تجسمی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران.
Email: Mehdimz722@yahoo.com
۳. استاد گروه علوم اجتماعی، دانشکده حقوق و علوم اجتماعی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران.
۴. دانشیار، گروه فرش، دانشکده فرش، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران.

* این مقاله مستخرج از رساله دکتری نگارنده اول در دانشگاه هنر اسلامی تبریز با عنوان«تحلیل تطبیقی گفتمان انتقادی در نگاره‌های باغی و قالی‌های باغی دوره صفویه» به راهنمایی نگارند دوم و سوم و مشاوره نگارنده چهارم است.

مقدمه

از مباحث اصلی در نقاشی ایرانی پرداختن به شیوه‌های خلاقانه‌ای از هنر تصویری و ساختارهای سیاسی‌اجتماعی است که در جامعه صفویه به آن اشاره شده است. این هنر نمادین علاوه‌بر نوآوری در طراحی، غیرمستقیم به شناخت ایدئولوژی و فرهنگ هر جامعه می‌پردازد. نقش عملکردهای باغ‌های دوره صفوی در این هنر تصویری بسیار مهم بوده است. در نگاره‌ها، فضای باغ‌ها به‌گونه‌ای خیالی و رؤیایی دیده می‌شوند. اینگونه تصویرسازی با اعتقاد به جهان برتر و نگاه نمادین به جهان واقع مرتبط است. به‌طور کلی، باغ ایرانی مکانی برتر برای شاه و خانواده سلطنتی تصویر شده است؛ گو اینکه این تصاویر همیشه مفاهیمی چندگانه داشته‌اند. تصویر باغ از موضوعات مهم شمایل‌نگاری در هنر نقاشی ایرانی‌اسلامی محسوب می‌شود. باغ فضایی است مصنوع که از انواع درختان، گل‌ها و گیاهان، حوض‌ها و حوضچه‌های کوچک و بزرگ، جوی‌های آب، عمارت‌ها و کوشک‌هایی با تزیینات مجلل و باشکوه تشکیل شده است. گاهی چنین به‌نظر می‌رسد که آن‌ها «فقط» تصاویر باغی به‌همراه باغبانان می‌باشند. در نقاشی‌های دوره صفوی علاوه‌بر نقش و عملکرد منظر، حضور فاعلان انسانی و فعالیت‌های آن‌ها در فضای باغ‌ها محل توجه بوده است. نقش فاعلان اجتماعی در بازنمایی ایدئولوژی و سیاست‌های درباری، مؤلفه‌های نمادین رسانه‌ای متعددی ایجاد می‌کند. مسئله پژوهش حاضر شناسایی ایدئولوژی پنهان و نمادهای مرتبط با هویت و فرهنگ ایرانی است. هنر تصویری دوره صفوی همانند رسانه‌ای خبری، به شناسایی برخی سطوح، اوضاع اجتماعی، تعاملات و فرآیندهای تولید متن در فضاهای باغ‌های سلطنتی منجر شده است. بنابراین ضرورت دارد بررسی و خوانش جامع‌تری در متن نگاره‌های باغی صورت پذیرد تا علاوه‌بر مطالعه نگرش‌های شاهان صفوی در استفاده از شمایل باغ به‌عنوان یکی از نشانه‌های قدرت، به نقش هنرمندان در خلق تصاویر چندوجهی و تأثیر آن بر مخاطب پرداخته شود. در همین راستا، این پژوهش درصدد پاسخ‌گویی به این دو سؤال است: مناسبات اجتماعی دوره صفوی در متن نگاره‌های باغی بازگو کننده چه مؤلفه‌ها و عناصر نمادینی هستند؟ چگونه ایدئولوژی و نگرش هنرمندان صفوی در نگاره‌های باغی مصور شده است؟

روش پژوهش

روش تحقیق توصیفی‌تحلیلی بوده و پژوهش از نوع تحقیقات کیفی است. گردآوری اطلاعات با استفاده از منابع کتابخانه‌ای صورت پذیرفته است. ابزار گردآوری اطلاعات، نسخ تصویری تاریخی، مقالات و سایت‌های معتبر علمی است. نمونه‌های مطالعاتی نگاره‌های باغی دوره صفوی دوازده نگاره با موضوعات اجتماعی، فرهنگی، تاریخی و هویتی در نسخ تاریخی هستند که به‌صورت هدفمند انتخاب و مطالعه و بررسی شده‌اند.

پیشینه پژوهش

در زمینه باغ ایرانی و نمادپردازی در باغ‌های صفویان، پژوهش‌های گسترده‌ای انجام شده است. «رضایی‌پناه و شوکتی مقرب» (۱۳۹۵) در مقاله‌ای با عنوان «تحلیل کیفیت بازنمایی مقام سلطنت در گفتمان سفرنامه‌نویسی عصر صفوی» بیان کردند که سلطه فرهنگی، جایگاه برتر و نمادین شاه در ارتباط با طبقات فرادست و فرودست جامعه در داخل و خارج از دربار به چه صورت بازنمایی شده‌اند. «عالمی» (۱۳۹۰) در مقاله‌ای با عنوان «نمادپردازی در باغ ایرانی (حس طبیعت در باغ‌های سلطنتی صفوی)» به بیان ساختار باغ ایرانی، مفهوم ضمنی از تصویر جهان

با محوریت چهارباغ، رابطه بین طبیعت و باغ‌های سلطنتی صفویان پرداخته است. «منصوری و حیدرنتاج» (۱۳۹۰) در مقاله‌ای با عنوان «(چهار) باغ؟ بررسی منشأ پیدایش نظریه چهارباغ به‌عنوان الگوی هنر باغ‌سازی ایرانی» بیان کردند که تأثیر معنای بهشت بر هندسه باغ ایرانی و آموزه‌های دینی زرتشت به چه طریقی در معماری باغسازی ایرانی مورد استفاده قرار گرفته است. «کفشچیان مقدم و یاحقی» (۱۳۹۰) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی عناصر نمادین در نگارگری ایران» بیان کردند که زمینه‌های پیدایش نماد، نمادگرایی در نگارگری، نمادهای هندسی، طبیعی و نفوذ فرهنگ‌های بیگانه به‌صورت تصاویر انتزاعی و ادبیات نوشتاری در اختیار مخاطب قرار گرفته‌اند. «طوسی و امامی‌فر» (۱۳۹۰) در مقاله‌ای با عنوان «نمادشناسی و نشانه‌شناسی عناصر باغ‌های ایرانی با توجه به عناصر باغ فین کاشان» بیان کردند که شناخت ساختارهای گوناگون باغ ایرانی، نشانه‌شناسی و همچنین رابطه ساختار باغ با لایه‌های متنی به‌شکل عناصر اصلی و فرعی در باغها ایجاد شده‌اند و این عناصر به ساختار اصلی در باغ ایرانی مبدل گشته‌اند. اغلب این پژوهش‌ها به‌بررسی نشانه‌ها، نمادها و ساختارهای نظام‌مند باغ ایرانی پرداخته‌اند. نتایج به‌دست آمده از آن‌ها ممکن است در پیشبرد این پژوهش مؤثر واقع شود؛ با وجود این، در هیچ‌یک از مطالعات انجام شده، مؤلفه‌های رسانه‌ای قابل انتقال با مفاهیم چندوجهی در نگاره‌های باغی دوره صفوی بررسی نشده است.

توصیف صوری نگاره‌های باغی دوره صفوی

خلق آثار تصویری چون نگاره‌های دوره صفوی متعلق به سده نهم تا دوازدهم هجری می‌باشد. با شروع این دوره تاریخی تحولات اجتماعی، مذهبی، سیاسی، هنری و فرهنگی در ایران شکل گرفته است (منوری، ۱۳۹۷، ص. ۷۲). نقاشان صفوی با توجه به شبکه دیداری چندمنظوره دولتی، شیوه‌های طراحی منظر، دیدگاه‌های فکری و فرهنگی و همچنین ابعاد اجتماعی و پیچیدگی‌های دنیای سیاست، کوشیده‌اند واقعیات را به مخاطبان و خوانشگران خود انتقال دهند. نقاشی باغ‌های ایرانی یکی از این آثار تصویری است که توسط هنرمندان صفوی به بیان جایگاه ارزشمند هنر ایرانی و جامعه اشاره می‌کند. این نگاره‌های باغی دارای دو فضای طبیعی و اجتماعی می‌باشند. فضای طبیعی به ساختار باغ‌سازی سنتی و باغ‌آرایی و تلفیق آن با طبیعت بکر پرداخته است؛ اما فضای اجتماعی صحنه‌هایی از روایت‌ها و نیمه‌روایت‌ها، واقعیت‌ها و تعاملات و مناسبات سیاسی‌نظامی، فرهنگی‌اجتماعی و دینی را به تصویر کشیده است. این آثار به معرفی و شناسایی ایدئولوژی و نگرش حاکمان صفوی از طریق زبان تصویر و نوشتار معطوف بوده‌اند. مواضع ایدئولوژیکی صفویان در هنر و نقاشی ایرانی، انعکاس‌دهنده مضامین آثار در این حوزه تصویری می‌باشد. این هنر به‌عنوان رسانه‌ای جهت‌دهنده و پرقدرت در ارائه دانش، هنر باغ‌سازی، هویت اصیل ایرانی، در کنار تحولات سیاسی و اجتماعی مورد استفاده بوده است. تصویر ۱، نمونه‌ای تصویری از نگاره‌های باغی دوره صفوی است. در این نقاشی به نمای داخلی باغ ایرانی و استفاده از هنر باغ‌آرایی اشاره شده است، اشخاص درون نگاره در حال بحث و گفت‌وگو با یکدیگر می‌باشند. نقش‌مایه شاه صفوی در مرکز باغ، در حالی که بر تخت خود تکیه زده به تصویر کشیده شده است. در این تصویر، شاه دارای هویتی ثابت است. نقش‌مایه سایر افراد با توجه به موقعیت و رتبه اجتماعی متغیر بوده است. در این نقاشی هنرمند درباری علاوه‌بر پرداختن به عملکردهای اصلی باغ ایرانی، در بازنمایی مؤلفه‌هایی همانند طبیعت‌گرایی، حوزه‌های زیستگاهی و تولیدی، سعی کرده است روابط و مناسبات سیاسی‌اجتماعی، هویتی و ملی را در قالب زبان رسانه چندوجهی و نمادین

بازگو کند. در تصویر ۲ به فضاهای جدا شده از یکدیگر در متن نگاره باغی «سلطان سوریه مالک صالح» و دیگر نگاره‌های باغی دوره صفوی به‌صورت خطی پرداخته شده است.

تصویر ۱. سلطان سوریه مالک صالح، بر تختی در باغ خود نشسته و با دو درویش در حال گفت و گوست. بوستان سعدی، سده نهم هجری.
منبع: Gharipour, 2013, p. 46.

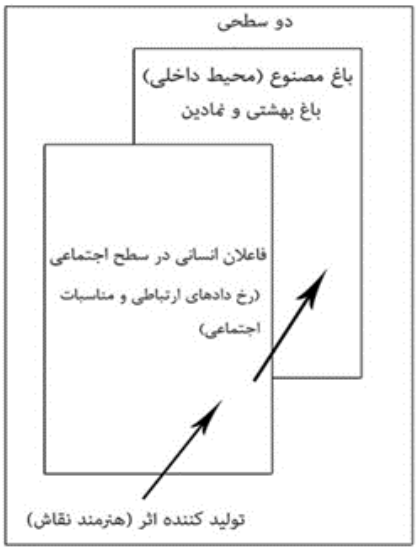

تصویر ۲. دوسطحی بودن متن نگاره‌های باغی.
منبع: نگارندگان.

نشانه‌های وابسته به قدرت در نگاره‌های باغی دوره صفوی

موضوع اصلی در نگاره‌های باغی پرداختن به روایت‌ها و نیمه‌روایت‌هایی است که همانند رسانه‌ای حکومتی عمل کرده و نیازهای اساسی شاهان صفوی را به‌صورتی نمادین و پنهان بیان می‌کند. باغ‌ها از مهمترین دستاوردهای باغ‌سازان در دوره صفوی هستند که علاوه‌بر شکوه و عظمت درباری، به‌عنوان مکانی جمعی برای برگزاری مناسبات خاص ملی و سیاسی در نظر گرفته شده‌اند. فضای اجتماعی در متن آثار پذیرای شاه، حاکمان ولایات، لشکریان و سفرای کشورهای همسایه و اروپایی است. تصاویر ۳ و ۴ به فضای مصنوع باغ ایرانی و تجمعات فاعلان انسانی اشاره می‌کند که نشانی از فاصله‌گذاری اجتماعی در ساختار نظام درباری و قشرهای کم‌اهمیت جامعه صفوی است. تعاملات و مناسبات سیاسی، روایت‌هایی از فتوحات شاهان صفوی، اسطوره‌های ایرانی و ملی، روایت‌ها و مناسبات آیینی و مذهبی بیان‌کننده پیام‌ها و نقش کارکردهای ایدئولوژیکی صفویان در بیان اندیشه‌های خود بوده است. این مؤلفه‌های ارزش‌گذاری شده در هنر نقاشی ایرانی به‌عنوان رسانه‌ای ملی یا خصوصی بازنمایی شده‌اند. نقش‌مایه شاه در این نگاره‌های باغی به عمودی بودن ساختار قدرت مرکزی و نگاه چرخشی شاه نسبت به فاعلان انسانی در محیط درونی و بیرونی باغ‌ها اشاره می‌کند. لایه اولیه در نگاره‌های باغی، متمرکز بر فضای داخلی کوشک، تخت سلطنت، نقوش حیوانی و گیاهی نمادین، تزیینات دیوارنگاره‌ها و حوض مرکزی است. این

فصل‌نامه علمی، دانشکده هنر؛ دانشگاه شهید چمران اهواز
نقاشی ایرانی، رسانه چندمنظوره حکومتی (مورد مطالعه: نگاره باغی دوره صفویه)
دوره یازدهم، شماره۲۷، بهار ۱۴۰۱ ۶۶-۸۰

مکان به‌عنوان شاه‌نشین و جایگاهی برتر در نگاره‌ها به تصویر کشیده شده است که به‌وسیله درختان همیشه سبز سرو و چنار احاطه شده‌اند.

تصاویر ۳. گفتار اندر زال با منوچهر و قارن، شاهنامه شاه طهماسبی، سده نهم هجری (عمارت مرکزی، جایگاه شاه و حضور فاعلان انسانی درون عمارت). منبع: رجبی، اسماعیلی، آقایی و اثباتی، ۱۳۹۲، ص. ۱۰۸.

تصاویر ۴. حکایت بلقیس با سلیمان، سده نهم هجری، هفت‌اورنگ جامی (منظر باغ ایرانی، معماری داخلی و بیرونی، جایگاه قرارگیری فاعلان انسانی).
منبع: Gharipour, 2013, p. 49.

«عبدی‌بیگ نویدی شیرازی» در دوحۀالازهار باغ‌های شاهی و همچنین عناصر تشکیل‌دهنده این مکان‌های باشکوه را که شامل درختان، گل‌ها، حوض و عمارت هستند، توصیف می‌کند، در اشعار وی، حوض‌ها در باغ به حوض کوثر تشبیه شده و درختان سرسبز با قامتی کشیده در کنار گل‌های زیبا، درون باغ‌هایی که تمثیلی از بهشت هستند خودنمایی می‌کنند (عبدی بیگ، ۱۹۷۴، ص. ۴۲). تصاویر مرتبط با نسخه تاریخی شاهنامه شاه‌طهماسبی، رخدادهای سیاسی‌نظامی و اجتماعی را در قالب روایت‌ها و داستان‌های اسطوره‌ای در محیط باغ‌ها به تصویر کشیده‌اند. این مصورسازی نشان‌دهنده اقتدار ارتش صفوی در ایجاد امنیت و تثبیت دولت مرکزی بوده است. مباحث کشوری و نظامی، ساختارهای سیاسی و نشانه‌های نمادین باستانی مستقیماً به حوزه قدرت و نفوذ شاه در بیان ایدئولوژی و ساختار نظامند ارتش پرداخته است. این مؤلفه‌ها از مهمترین کارکردهای شاهان صفوی در تشکیل دولت تازه تأسیس خود بوده است که در تصاویر ۵ و ۶ به آن‌ها پرداخته شده است.

پیکره
فصل‌نامه علمی، دانشکده هنر؛ دانشگاه شهید چمران اهواز
نقاشی ایرانی، رسانه چندمنظوره حکومتی (مورد مطالعه: نگاره باغی دوره صفویه)
دوره یازدهم، شماره۲۷، بهار ۱۴۰۱ ۶۶-۸۰

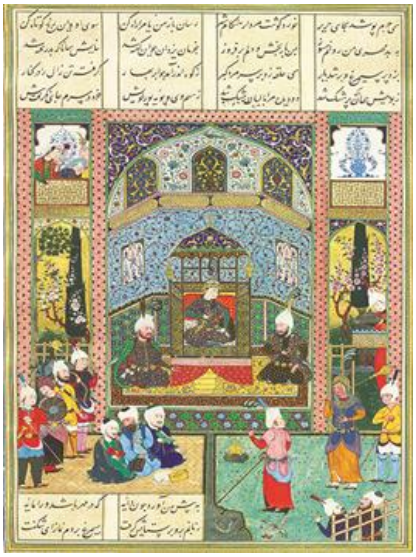

تصویر ۵. گفتار اندر زال با منوچهر و قارن، شاهنامه شاه طهماسبی، سده ۹ ه.ق.
منبع: رجبی و همکاران، ۱۳۹۲، ص. ۱۰۸.

تصویر ۶. گفتار اندر سپردن فریدون و تخت شاهی را به منوچهر، شاهنامه شاه طهماسبی.
منبع: رجبی و همکاران، ۱۳۹۲، ص. ۸۸.

نقش زبان تصویر در ایجاد بن‌مایه هویت، یکی از مهم‌ترین بحث‌های نظری مدرن درباره مسئله هویت را مطرح می‌کند (احمدی، ۱۳۹۰، ص. ۴۹). شیوه آرایش قدرت و توجه به مسائل جمعی در فضای باغ‌ها با استفاده از برخی مؤلفه‌های نمادین باستانی و هویتی مانند نامیرایی، قدرت، نظم و هماهنگی، اتحاد، خِرد و تیزبینی شاه نسبت به مسائل کشوری و لشکری صورت گرفته است. از دیگر عملکردهای باغ‌های شاهی صفویان که در تصاویر نگاره‌های باغی به آن اشاره شده، مطرح ساختن ساختار نظام‌مند قدرت مرکزی، امنیت و وحدت ملی است. فضای باغ‌ها در نگاره‌های شاهنامه شاه‌طهماسبی به دو فضای رسمی و غیررسمی می‌پردازد. در وجه رسمی، باغ به عنوان فضایی برای بازگو نمودن مسائل مشورتی، سیاسی و نظامی توسط شاه عمل می‌کند و اما در وجه غیر رسمی به استراحتگاهی ستودنی جهت لذت، آرامش و تجدید قوای نظامیان برای وارد شدن به میدان نبرد تبدیل شده است. هنرمندان صفوی با استفاده از راهبردهای غیرمستقیم، در نگاره‌ها به خلق تصاویر قهرمانان اسطوره‌ای مانند زال و فریدون و جنگجویانی که وظیفه حراست و پاسداری از مردم و کشور را برعهده دارند پرداخته‌اند. زال در سراسر دوران باستانی شاهنامه فردوسی حضور دارد و مشاور شاهان محسوب می‌شده است. او دارای نمادها و نشانه‌هایی از خردمندی و فرزانگی است. همچنین در ادبیات زال نمادی از اقبال وجود دارد (نامورمطلق و کنگرانی، ۱۳۹۴، صص. ۱۴۸-۱۴۹). فریدون نیز در اوستا دارای شخصیتی نیمه‌خدایی بوده و لقبش اژدهاکش است. همچنین وی از نوادگان جمشید و دارای فره ایزدی و نمادی از روشنایی، خورشید شاهان، نماد دادگری و اقتدار است. از نمادهای مرتبط با فریدون گرزی با سر گاو بوده که از آهن ساخته شده است. آهن همواره نمادی از چیرگی، پایداری و جنگاوری در نبرد است (نامورمطلق و کنگرانی، ۱۳۹۴، صص. ۲۳۲-۲۲۸). این نمادها و نشانه‌های اسطوره‌ای در فضای باغ‌ها به اندیشه‌ها و ارزش‌های هویتی و باستانی ایرانی پرداخته‌اند. نهادهای درباری از نگاره‌های باغی به‌عنوان رسانه‌ای قدرتمند و مانا در بیان ایدئولوژی، سیاست‌های پیچیده، فرهنگ، هنر و معماری

ایرانی در قاب تصویر بهره برده‌اند. استفاده از اشخاص اسطوره‌ای در جایگاه شاه یا هم‌رتبه با وی در بیان تدابیر امنیتی و کشوری، قدرت و سلطه بر دشمنان بسیار تأثیرگذار بوده است. هنرمندان صفوی گاه مستقیم و گاه غیرمستقیم به مصور ساختن جایگاه برتر شاه از دیگر طبقات اجتماعی اقدام می‌کردند. این هنرمندان شاه را قهرمان اسطوره‌ای و مقتدر مردم معرفی کرده‌اند. در برخی اشعار فرهنگ‌های سیاسی قبل و بعد از اسلام، مقام و مرتبه شاه ستایش می‌شد. در اشعار ستایشی شاهانه عبدی‌بیگ، از شاه به «سایه خداوند» تعبیر شده که همان ترجمه «السلطان ظل الله» است (عبدی بیگ، ۱۹۷۴، ص. ۴۵-۴۶). تولیدکنندگان و هنرمندان آثار تصویری در بیان دیدگاه‌ها و پیام‌های خود، از موضع قدرت برخورد کرده و از نشانه‌های غیرمستقیم که جنبه رسانه‌ای و خبری داشته استفاده می‌کردند. بهره‌گیری از برخی مضامین اسطوره‌ای و هویتی و همچنین نشانه‌های وابسته به قدرت، در بستر اجتماعی حکومت صفوی، به شکل‌گیری گفتمان‌ها و عملکردهای حاشیه‌ای و پنهان صفویان در تصاویر منجر شده است. متن برخی نقاشی‌های دیواری[1] درون باغ‌های دوره صفوی همانند نگاره‌های باغی، ایدئولوژی حاکمان صفوی و نقش فرهنگ و هویت ایرانی را با زبان تصویر بیان کرده است. تصاویر۷و ۸ در نقاشی‌های دیواری، به دو مجلس از ضیافت‌های شاهان صفوی پرداخته شده است. رتبه فاعلان انسانی، اجرای مراسمات سنتی (موسیقی و رقص)، آداب و رسوم و فرهنگ ایرانی، به‌زیبایی انعکاس داده شده است. فضای جمعی در تصاویر به رخدادی اجتماعی و تاریخی درون باغ شاهی اشاره می‌کند که تعاملات و مناسبات فرهنگی و سیاسی را از طریق رسانه‌ای خبری، ماندگار و اثرگذار برای مخاطب خاص به تصویر کشیده است.

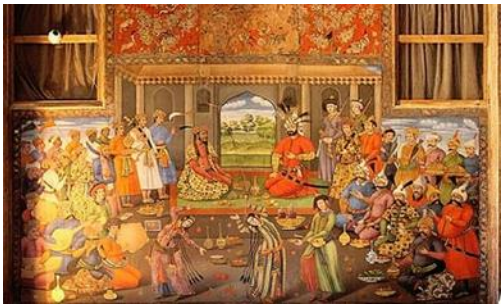

تصویر ۷. دیوارنگاره باغ چهلستون اصفهان، دوره صفوی، مجلس پذیرایی شاه‌عباس اول. منبع: آیت‌اللهی، ۱۳۹۴، ص. ۷۶.

تصویر ۸. دیوارنگاره باغ چهلستون اصفهان، مجلس پذیرایی شاه‌طهماسب. منبع: آیت‌اللهی، ۱۳۹۴، ص. ۷۶.

در تصاویر ۹ و ۱۰ از خمسه نظامی، فضای گسترده‌تری از باغ ایرانی را شاهد هستیم. روایت‌ها و نیمه‌روایت‌های آشکار اجتماعی‌فرهنگی، سنت باغ‌سازی اصیل ایرانی، عملکردهای باغبانی و باغ‌آرایی، آداب و رسوم صفویان در مجالس درباری، نحوه پوشش طبقات اجتماعی، تزیینات و زیورآلات مردانه و زنانه، عمودی بودن قدرت، جایگاه شاه و فاعلان انسانی موضوعاتی است که این آثار تصویری به آن‌ها پرداخته‌اند. تولیدکنندگان آثار با توجه به دیدگاه‌ها و ایدئولوژی خود، سعی کرده‌اند فرهنگ قومی و ملی را معرفی و به مخاطبان خود منعکس کنند. نگاره‌های باغی به‌عنوان رسانه‌ای چندوجهی، علاوه بر عملکردهای متعدد باغ‌ها در حوزه‌های زیستگاهی، تقسیمات شبکه‌ای آب‌رسانی، انواع پوشش گیاهی، فضایی روحانی و جمعی ایجاد کرده‌اند تا سبب ترغیب، آگاهی‌بخشی و اثرگذاری بیشتر بر مخاطب شود. از دیگر مؤلفه‌های به‌کار رفته در این نگاره‌ها پرداختن به مفاهیم نمادین موجود

در باغ ایرانی است. لایه اولیه به مؤلفه‌های فرهنگی و هنری اشاره دارد و در لایه میانی، نمادهایی با مضامین نامیرایی، بهشت و عدالت به‌کار رفته است. حضور درختانی همانند سرو و چنار در فضای باغ و پرندگانی چون شاهین، نمایش غیرمستقیم نقش قدرت و هویت ایرانی در نگاره‌هاست. درخت سرو نماد جاودانگی، مانایی و استقامت است و در بین درختان جنبه اساطیری قدرتمندی دارد (زمردی، ۱۳۸۷، ص. ۱۶۲). همچنین نقش‌مایه شاهین در فرهنگ ایران باستان، نماد تیزبینی است. ایرانیان آن را خدای طوفان و نمادی از قدرت می‌دانستند. معانی نمادین این پرنده باشکوه به بینایی، تفکر، عدالت، خرد و سکوت اشاره می‌کند (شیروانی، ۱۳۹۹، ص. ۳۱). این نگاره‌ها به باغ‌هایی اشاره می‌کنند که سرچشمه همه فضایل نیکو شامل عدالت، عرفان، توانایی و پایداری است. حضور نقش‌مایه این پرنده و درختان سرو در نقاشی‌ها، ما را به‌سوی وقایع و رخدادهایی هدایت می‌کند که نیازمند به مقوله قدرت، خرد انسانی و ایستادگی در برابر مشکلات در جامعه است. شاه با قدرت و نگاه تیزبینانه خود، به برقراری عدالت در جامعه می‌پردازد.

تصویر ۹. مشاجره طبیبان، آقامیرک، سده ۹ ه.ق، خمسه نظامی.
منبع: کریم‌اف، ۱۳۸۴، ص. ۴۸.

تصویر ۱۰. نغمه‌سرایی باربد برای خسرو، میرزاعلی، ۹۵۰-۹۴۶ ه.ق، خمسه نظامی، موزه بریتانیا.
منبع: کریم‌اف، ۱۳۸۴، ص. ۱۳۸.

در مصورسازی تصاویر ۱۱ و ۱۳ از هفت‌اورنگ جامی، مستقیماً به موضوعات دینی در کنار رخداد اجتماعی پرداخته شده است. در تصویر ۱۱ علاوه‌بر حضور افراد در مجلس شاهی، فرشته‌ای در حال صحبت با سلیمان نبی (شاه) و دیوی (بیگانه) که مشغول باغبانی است مصور شده‌اند. حکایت موجود در این اثر هنری به توصیفات عبدی‌بیگ در دوحةالازهار بسیار نزدیک است. تصاویر ۱۲ تا ۱۴ نحوه باغ‌سازی سنتی و هنر باغ‌آرایی صفویان و تیموریان را با زبان تصویر بازگو کرده است.

پیکره
فصل‌نامه علمی، دانشکده هنر؛ دانشگاه شهید چمران اهواز
نقاشی ایرانی، رسانه چندمنظوره حکومتی (مورد مطالعه: نگاره باغی دوره صفویه)
دوره یازدهم، شماره۲۷، بهار ۱۴۰۱ ۶۶-۸۰

تصویر ۱۱. حکایت بلقیس با سلیمان، سده ۹ ه.ق، هفت‌اورنگ جامی.
منبع: Gharipour, 2013, p. 49.

تصویر ۱۲. جمشید و خورشید بر تخت سلطنت، سده ۱۰ ه.ق، مثنوی جمشید و خورشید. منبع Gharipour, 2013, p. 110.

تصویر ۱۳. مرد شهری و دزدی او از باغ روستایی، سده ۹ ه.ق، هفت‌اورنگ جامی.
منبع: کورکیان، ۱۳۷۷، ص. ۱۲۲.

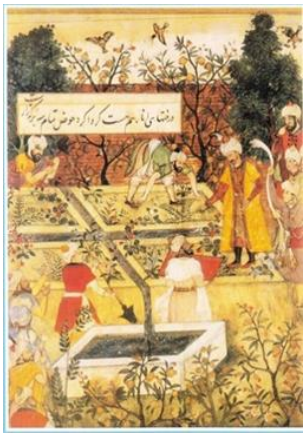

تصویر ۱۴. باغ وفا، بابرنامه، نقاشی مغولی، سده ۱۰ ه.ق. لندن، موزه ویکتوریا آلبرت. منبع: پیروچیولی، ۱۳۹۲، ص. ۳۳۳.

هنرمند صفوی با استفاده از موضع قدرت دینی و با ورود به حوزه اعتقادی، مؤلفه‌های هویت دینی را مطرح ساخته و صحنه‌هایی از آن را در قالب داستان‌هایی روایی مصور کرده است. در تصویر ۱۲، فرشتگان در کنار دروازه‌های باغ‌ها مصور شده‌اند؛ گویی نگهبانان دروازه‌های باغ‌های بهشتی هستند. در قرآن کریم نیز به این امر اشاره شده است: «به مؤمنین بهشت برین را وعده داده‌ایم. باغ شادی -باغ بهشت، باغ روز رستاخیز و باغ بهشت موعود- جایی فراخ‌نعمت است. تا زمانی که آسمان و زمین که فرشتگان از دروازه‌هایشان محافظت می‌کنند، پابرجا هستند» (آل‌عمران، ۱۳۳). همچنین در آیه‌ای دیگر آمده است: «در بهشت هم نهرهایی از آب روان، نهرهایی از شیر تازه و نهرهایی از شراب و عسل خالص روان خواهد بود و در آنجا زندگی ضیافتی ابدی است» (محمد، ۱۵). صفویان و تیموریان در نقاشی‌های خود به هنر و دانش باغ‌آرایی و باغ‌سازی پرداخته‌اند که برگرفته از مفاهیم بهشت در قرآن است (تصاویر ۱۱ تا ۱۴). در دوره صفوی، مذهب عامل انسجام‌دهنده هویت ملی ایرانیان به شمار می‌رفت و بر همین مبنا، حس تعهد و کشش مردم به نهاد مذهب، بیش از تعهد آنان به نهاد قدرت بود (اطهری و دستغیب، ۱۳۹۳، ص. ۸۷-۸۳)؛ بنابراین روایت‌هایی از کتب الهی و احادیث مذهبی به‌طور مستقیم در خوانش متن توسط مخاطب مورد استفاده قرار می‌گیرد. تولیدکنندگان آثار هنری درباری با توجه به مذهب، تلاش می‌کنند تا بدین صورت ایدئولوژی خود را مثبت و کارکردی جلوه دهند و از آن در راه رسیدن به اهداف کلان خود سود برند (آقاگل‌زاده و طارمی، ۱۳۹۵، ص. ۴۰۷). ایجاد هویت دینی یکی از راهبردهای شاخص حاکمان صفوی در حوزه قدرت است. در خوانش نگاره‌های «حکایت بلقیس با سلیمان» و «جمشید و خورشید بر تخت سلطنت»، شاهد دیدگاه‌های فکری و باورهای دینی و مذهبی مانند بهشت و سلطه بر اهریمن هستیم. همچنین در نگاره‌ها به محیط بسته و محصور باغ‌ها پرداخته شده است. این مکان مقدس در احاطه عظمت پروردگار است و چیزی جز وجه درونی خلقت نیست. بهشتی محصور در میان دیوارهاست. نگاره‌های باغی به‌عنوان رسانه‌ای تبلیغی، به چگونگی ارائه پیام به‌صورت کاملاً آشکار از طریق مؤلفه‌های دینی و مذهبی موجود در ساختار باغ‌های ایرانی پرداخته‌اند. فضای این باغ‌ها رؤیایی و مقدس بوده است. حوض‌ها، جوی‌های آب، انواع درختان میوه و کوشکی با

تزیینات هندسی، اسلیمی و ختایی بر زیبایی معماری و فضای باغ‌ها افزوده است. نگاره‌های باغی صحنه‌هایی از مناسبات فرهنگی، اجتماعی و همچنین نحوه باغ‌سازی را به‌گونه‌ای واقع‌گرایانه و هنری بازگو کرده‌اند. در این نقاشی‌ها، طبیعت دست‌ساز انسانی بیشتر جنبه‌های کشاورزی و باغبانی را مدنظر داشته است. این آثار به‌عنوان راهنمایی تصویری برای ایجاد آگاهی، تبلیغ کشاورزی و هنر باغ‌آرایی عمل کرده‌اند. نهادهای درباری زیر نظر مستقیم شاه، به ساخت این باغ‌ها اقدام کرده‌اند. هنرمندان نقاش‌خانه سلطنتی از این نگاره‌ها به‌عنوان رسانه‌ای اثربخش و قابل فهم استفاده کرده‌اند تا از سویی به گفتمان‌های کشاورزی، طبیعت‌پردازی و اجتماعی پرداخته شود و از سوی دیگر فاصله طبقاتی میان قشرهای فرادست و فرودست جامعه را به‌وسیله حصار بلند باغ‌ها که نگاهی اعتراضی در خود دارد، همانند رسانه‌ای خبری انعکاس دهند. در نگاره‌ها با محتوای دینی، قشرهای فرودست جامعه در پشت دیوارهای باغ و در تلاش برای ورود به مکانی امن دیده می‌شوند؛ در حالی که فضای درونی باغ‌ها پذیرای طبقات اشرافی، سازمان‌ها و نهادهای وابسته به دربار است.

عوامل تأثیرگذار در شکل‌گیری رسانه تصویری

رسانه‌های تصویری می‌توانند از سویی به‌عنوان کانال انتقال اطلاعات حاکمیتی به افکار مخاطبان عمل کرده و از سوی دیگر به‌عنوان ناظران تصمیمات و عملکردهای دولت ایفای نقش کنند. به‌همین سبب صاحبان قدرت، برای رسیدن به اهداف خود، سعی می‌کنند رسانه‌ها را کنترل و از آن‌ها به نحو مطلوب بهره ببرند (دیویس، ۱۳۹۵، ص. ۹). رسانه از جمله عناصر کاربردی است که می‌تواند به انعکاس مسائل و رویدادهای اجتماعی، فرهنگی و هنری در سطح خرد و کلان بپردازد. متن نگاره‌های باغی از مهمترین این رسانه‌هاست که ارائه‌دهنده سطح هوشیاری، نفوذ، قدرت و سلطه حکومت در ایجاد وحدت ملی و شکوفایی هنر و صنعت و معماری ایرانی است. مؤلفه‌های دینی، فرهنگی، نمادین و اسطوره‌ای دربردارنده دانش و گفتمان‌های تأثیرگذار متعددی هستند که در لایه‌های متنی نگاره‌ها، از طریق بیان غیرمستقیم، علاوه‌بر سبک باغ‌سازی سنتی، هویت باستانی، پرداختن به تعاملات و مناسبات قدرت در سطح نهادی و اجتماعی، الگوهای فرهنگی و نمادین را از طریق سلطه فرهنگی و هنری مصور ساخته و از آن به‌عنوان ابزاری ارتباطی و جمعی بهره برده‌اند. این نوع سلطه فرهنگی، در تصاویر به‌زبان بصری و نمادین ظهور کرده است. در دوره صفوی، شاه به لحاظ موقعیتی در مرکز و نمادی از قدرت است، شخصی دارای نفوذ و با امور کشورداری، فرهنگی و مذهبی آشناست. «در اندیشه سیاسی ایران‌شهری، شاه از نژادی برتر و جدا از همگان برخوردار است» و دارای قدرت پنهان و جادویی شهریاری بوده است (بهار، ۱۳۹۱، صص. ۴۶۵-۴۶۶). تولید و خلق آثار هنری و صنعتی نیز تحت سیطره و نفوذ شاه و شاهزادگان صورت می‌گرفت. همچنین بخش اعظم آثار نقاشی در کتابخانه سلطنتی تولید می‌شدند (صادق‌پور، محمدزاده و قیداری، ۱۳۹۹، ص. ۵۷) تا تأثیرگذاری و تأثیرپذیری بیشتری در مخاطب ایجاد کنند. در جدول ۱، مؤلفه‌های قدرت و تأثیرات آن‌ها بر مخاطب با استفاده از بیان رسانه تصویری بیان شده است.

جدول ۱. تأثیرگذاری و تأثیرپذیری مؤلفه‌های قدرت در مصورسازی نگاره‌های باغی دوره صفوی. منبع: نگارندگان

مؤلفه‌های تأثیرگذار	عملکرد یا تأثیرپذیری مؤلفه‌های قدرت
موقعیت شاه در متن جامعه	عملکرد خودمحورگرایانه شاه / هویت تک‌وجهی و دستوری
همبستگی متقابل بین شاه و گروه فاعلان اجتماعی	ایجاد عملکردهای سیاسی، مذهبی، ملی و فرهنگی در نگاره‌های باغی است.
جامعه مدنی در دولت مستقل صفوی	جامعه‌پذیری نظام‌محور (سیستمی)
تجمعات گروهی در نگاره‌ها	نهاد سلطنت (درباری)، نهاد کتابخانه (نقاش‌خانه)، نهاد اماکن مذهبی (مکتب‌خانه‌ها)، نهادهای نظامی
بهره‌گیری از طبیعت بکر / طبیعت مصنوع در فضای شهری	باغ ایرانی (فردوس)، فضای روحانی و مقدس، جایگاهی برتر

بر همین اساس، عوامل تأثیرگذار در حوزه قدرت، از طریق رسانه‌های چندمنظوره که تقویت‌کننده بار ایدئولوژیک لایه‌های متنی در نگاره‌های باغی هستند، در قالب کارکردهای اجتماعی‌فرهنگی، ارزش‌های هویتی و دینی را به مخاطبان معرفی کرده و بر آنان تأثیر می‌گذارند. این نوع رسانه‌ها کاملاً هدف‌دار طراحی و اجرا می‌شده‌اند تا در نهایت به محرکی اثرگذار در جهت پاسخ به مخاطب یا مخاطبان تبدیل شوند.

یافته‌ها

متن نگاره‌ها نشان‌دهنده ایدئولوژی، فضای جمعی و طبیعت باغ ایرانی در عصر صفوی است. چرخش فاعلان انسانی با توجه به رتبه و بافت اجتماعی، بازتابی است از اعتقادات و فرهنگ غالب حکومت صفوی که در نقاشی ایرانی به‌عنوان رسانه‌ای انحصاری و حکومتی، با زبان تصویر و نوشتار بازنمایی شده‌اند. جدول ۲ به خوانش تصویری لایه‌های متنی پرداخته است.

جدول ۲. خوانش تصویری لایه‌های متنی نگاره‌باغی صفویان. منبع: نگارندگان

نگاره	چرخش فاعلان انسانی	توضیحات
		ایدئولوژی حاکم: روایت‌پردازی، رخدادهای اجتماعی (سیاسی و اسطوره‌ای)، تمرکزگرایی، نمادگرایی (شاه / نشانه‌های موجود طبیعت)، قدرت و سلطه. نمادهای قدرت: سرو، شاه، اسم اعظم خداوند. **ظاهر تصویر:** ابزار جنگی (تیر و کمان، گرز، شمشیر و خنجر)- فضای باغ ایرانی، دو وجهی بودن نگاره (تصویر و نوشتار)، منظرپردازی، فعالیت‌های جمعی و نظامی است. **معنای ضمنی تصویر:** چندعملکردی باغ‌ها.

فصل‌نامه علمی، دانشکده هنر؛ دانشگاه شهید چمران اهواز
نقاشی ایرانی، رسانه چندمنظوره حکومتی (مورد مطالعه: نگاره باغی دوره صفویه)
دوره یازدهم، شماره۲۷، بهار ۱۴۰۱ ۶۶-۸۰

نگاره	چرخش فاعلان انسانی	توضیحات
		ایدئولوژی حاکم: منظرپردازی، رخدادهای اجتماعی و فرهنگی، هویت‌پردازی، نمادپردازی و بازنمایی فرهنگی ملی و قومی. نمادهای قدرت: سرو و چنار، شاه، شاهین. **ظاهر تصویر:** تعاملات اجتماعی- فضای باغ ایرانی، دو وجهی بودن نگاره، منظرپردازی، فعالیت‌های جمعی. **معنای ضمنی تصویر:** چند عملکردی باغ، دو بخشی بودن لایه‌های نگاره.
	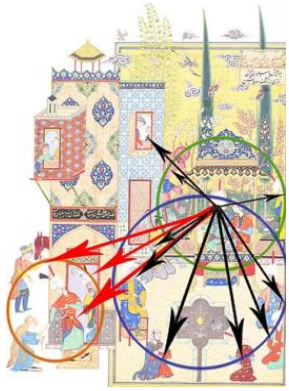	**ایدئولوژی حاکم:** داستان‌پردازی/ روایت‌پردازی دینی، نمادگرایی و هویت‌پردازی. نمادهای قدرت: سرو و چنار، شاه، فرشته و دیو. **ظاهر تصویر:** تعاملات اجتماعی- فضای باغ ایرانی، دو وجهی بودن نگاره، منظرپردازی، فعالیت‌های جمعی و پرداختن به مباحث دینی و فرهنگی است. **معنای ضمنی تصویر:** چند عملکردی باغ، دو بخشی بودن لایه‌ها، ایجاد فضای منفی و مثبت.

باغ‌های سنتی ایرانی از مهمترین دستاوردهای صفویان هستند که در معرفی معماری، قدرت، شکوفایی هنر و فرهنگ ایرانی نقش محوری داشته‌اند. صفویان با استفاده از نشانه‌ها و مضامین شکل‌گرفته در متن نگاره‌های باغی، به‌صورت نمادین و تبلیغی سعی کرده‌اند رشد ساختار حکومتی و ایدئولوژی خود را بازنمایی کنند تا از این طریق، مسیر خود را به‌سوی رشد اجتماعی و مدرنیته هموار سازند. نقش اصلی زبان تصویر و نوشتار در نگاره‌های باغی پرداختن به اعتقادات مردمی، باورهای باستانی، سنت‌های بومی و قومی، هنر و صنعت ایرانی، هویت ایرانی، طبیعت‌گرایی، ارزش‌های فرهنگی و اجتماعی صفویان است که به ایجاد نگرشی متفاوت از خوانش تصاویر بدل شده و آن را به نوعی از رسانه‌های شبکه‌ای دیداری در این عصر تبدیل ساخته است. در این رسانه شبکه‌ای نشانه‌ها، گفتمان‌های اصلی و حاشیه‌ای و در نهایت مضامین مذهبی، سیاسی، هویتی، سلطه فرهنگی‌هنری و فرهنگی با یکدیگر ادغام می‌شوند تا بدین روش، شکل تازه‌ای از هنر تصویری که انتقال‌دهنده پیام‌ها و رمزهاست ایجاد شود (جدول ۳).

جدول ۳. مضامین و نشانه‌های بازنمایی شده در متن نگاره‌های باغی دوره صفوی. منبع: نگارندگان

نگاره‌های باغی
هویت دینی: (روایت‌های دینی ـ تجمعات مذهبی)/ هویت فرهنگی: (مراسمات و آیین‌های باستانی و مذهبی)
مؤلفه‌های سیاسی‌نظامی: (روایت‌ها و رخدادهای سیاسی و کشوری)/ نشانه‌های قدرت ـ تمرکزگرایی: (حضور شاه در رأس قدرت و همچنین ناظر بر تمام امور حکومتی و دیگر طبقات در جامعه)، کمال‌گرایی، مالکیت ـ سلطه فردی و عمودگرایی.
مضامین نمادین: (شاه)، باغ ایرانی (باغ بهشتی)، درختان سرو و چنار (مانایی و نامیرایی)، حوض (حوض کوثر)، مضامین اسطوره‌ای: (داستان‌ها و روایت‌های حماسی شاهنامه)/ چهارباغی (کهن‌الگو)، شاهین (تیزبینی و عدالت)/ دینی (مکان مقدس/ بهشت).
طبیعت‌گرایی ـ منظر / شبکه‌ای: (تنوع دیداری در منظر، چند عملکردی (بیان کننده عملکردهای شکل گرفته در باغ ایرانی که از طریق نگاره‌ها منعکس می‌شود)، سفارشی (سفارش‌دهنده خصوصی)
نشانه‌های سنت‌گرایی: (بازگشت به ارزش‌ها و سنت‌های کهن باستانی)/ ملی‌گرایی: (اتحاد و وحدت ملی)
مضامین: ادبی، حماسی، تصویری ـ نوشتار، رسانه‌ای درباری و ملی

نتیجه

نگاره‌های باغی صفویان یکی از دستاوردهای اثرگذار در زمینه ارائه پیام‌های تصویری و نمادین هستند که با نفوذ در لایه‌های متنی این آثار می‌توان به ایدئولوژی و سیاست‌های حاکمان صفوی دست یافت. هنرمندان نگارگر با توجه به خواسته و نیاز شاهان صفوی و همچنین باورها و برداشت‌های خود از جامعه، به نقاشی باغ‌های ایرانی و نحوه استفاده از آن به‌عنوان رسانه‌ای تبلیغی پرداخته‌اند. این پژوهش به بررسی نقش رسانه‌ای باغ در جهت رسیدن به اهداف ایدئولوژیک و مشروعیت حکومتی دولت صفوی صورت گرفته است. فرآیندها و مؤلفه‌های فرهنگی و هویتی در گستره مطالعاتی هنر تصویری، بازگو کننده اشکال فکری حاکمان و نگاهی عمیق و هنرمندانه به واقعیت‌ها و سیاست‌های درباری بوده که محل تلاقی قدرت و نشانه‌های پنهان زمانی، مکانی، سیاسی و اجتماعی در این دوره تاریخی است. در تصاویر نگاره‌های باغی، شاهد برخی تحولات در نحوه طراحی باغ‌ها و ساختار اجتماعی صفویان در بازه زمانی سده‌های نهم تا یازدهم ه.ق هستیم. هنرمندان در آثار خود به مضامینی همچون نظم و برقراری عدالت اجتماعی، مذهب و مانایی دولت در لایه‌های متنی نگاره‌های باغی پرداخته‌اند. محتوای نگاره‌های باغی در شاهنامه شاه‌طهماسبی، با ارزش‌های هویتی و رشد قوای نظامی و لشکری مرتبط است، صفویان در جهت دستیابی به ثبات سیاسی، وحدت ملی، تمرکزگرایی، ملی‌گرایی و در نهایت مشروعیت‌بخشیدن به دولت خود، از عناصر نمادین و اسطوره‌پردازی و مذهب استفاده کرده‌اند. در این آثار، تمرکز اصلی بر جایگاه شاهی و استفاده از فضای تک‌بُعدی و بزرگ‌نمایی فضای داخلی کوشک است. بعد از شاهنامه شاه‌طهماسبی، در خمسه نظامی و هفت‌اورنگ جامی و دیگر نگاره‌های باغی، با گسترش دیدگاه‌های فرهنگی‌اجتماعی، تصاویر از حالت خشک و نظامی خارج می‌شوند و جای خود را به تجمعات فرهنگی و مناسبات آیینی و قومی در فضای باغ‌ها می‌دهند. زبان ظاهری نگاره‌های باغی نیز از حالت مستقیم خارج می‌شود و غیرمستقیم به عملکردهای حکومت می‌پردازد. همین‌طور، رمزگان‌ها و نمادگرایی در عرصه مذهب، فرهنگ و ارزش‌های ملی‌ایرانی به‌زبان روایی در فضاهای اجتماعی و طبیعی ارائه می‌شوند. در خمسه نظامی تأکید بر فضای باز باغ‌ها و فضاسازی دو و گاهی سه‌بعدی در تصاویر، ساختار اصلی باغ‌سازی سنتی و هنر باغ‌آرایی است؛ اما در نگاره‌های باغی هفت‌اورنگ جامی شاهد دو فضاسازی متفاوت هستیم که در آن به دو فضای منفی و مثبت پرداخته شده است: فضای بیرونی بدون

پس‌زمینه که بازتابی از فضای منفی است و فضای مثبت که دارای دو لایه (اولیه و زیرین) است که به‌صورت دو قاب (فریم) متصل به‌هم دیده می‌شود و روایت موجود در باغ را به‌صورت متحرک بازگو می‌کند. نقاش از فضای بیرونی یا همان کادر سفیدرنگ عبور می‌کند و وارد ورودی عمارت شده و بعد از آن وارد فضای داخلی باغ می‌شود. نقش فاعلان انسانی، نحوه فضاسازی، مؤلفه‌های هویتی مذهبی و منظر، به زیبایی در این نگاره‌ها بازنمایی می‌شود و مضامین هویتی و دینی را پوشش می‌دهند. نگاره‌های باغی دوره صفوی از رسانه تصویری ساده که گویای اخبار و رخدادهای ارتباطی جامعه صفوی است، به رسانه تصویری چندمنظوره، متحرک، پرقدرت و قابل انتقال مبدل شده است. این رسانه به آشکار شدن مضامین، گفتمان‌ها و لایه‌های متنی متنوعی در ساختارهای اجتماعی صفویان منجر شده است. مضامین غالب در نگاره‌های باغی به مفهوم قدرت رسانه‌ای و سلطه فرهنگی‌نمادین اشاره دارند. این آثار تحرک و پویایی ساختارمند جامعه را به‌صورت رسانه‌ای دیداری ارائه داده‌اند. در این نگاره‌ها، فضا از حالت کاملاً یکدست خارج شده و به دو سطح درونی و بیرونی تقسیم شده است. این سطوح توانسته‌اند نظام‌ها و بافت‌های گوناگون اجتماعی را از دیدگاه تولیدکنندگان متن به نمایش بگذارند. تجمعات داخلی باغ‌ها به افرادی اشاره می‌کنند که پایه‌های اصلی دولت را تشکیل داده‌اند و در رأس امور دولتی قرار گرفته‌اند؛ تجمعات بیرونی یا خارج از محیط باغ‌ها قشرهای فرودست جامعه را نشان می‌دهند که اجازه ورود به فضای داخلی باغ را ندارند و در حسرت دستیابی به این محیط امن و مقدس‌اند. در این نگاره‌ها، این افراد در فضای منفی قرار گرفته‌اند و به حاشیه رانده شده‌اند. هنرمند صفوی در نگاره‌های باغی به هر دو وجه اصلی اشاره می‌کند: نخست پیام‌رسانی قدرتمند و رمزگذاری شده در جهت پاسخ‌گویی به اهداف شاه و دوم پرداختن به فضای اجتماعی قشرهای فرودست. هنر صفوی تلفیقی از هنر واقع‌گرایانه، سنتی، نمادین و اعتراضی است.

پی‌نوشت

۱. هر دو هنر تصویری توسط هنرمندان نگارگر با یک سبک، ساختار و ترکیب‌بندی مصور گشته‌اند. هنر دیوارنگاری در بستر دیوار در وسعتی بزرگتر و اما نگاره بر روی کاغذ و در وسعتی کوچکتر اجرا می‌شود.

منابع

- احمدی، حمید. (۱۳۹۰). *بنیادهای هویت ملی ایرانی*. تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- اطهری، سیدحسین و دستغیب، لیلا. (۱۳۹۳). بازتاب نمادین نقد و نفی قدرت مستقر در مناسک و شعایر شیعه، با تأکید بر دوره صفویه و قاجاریه. *فصلنامه علمی‌پژوهشی شیعه‌شناسی*، ۱۲(۴۵)، صص. ۱۰۶-۷۷.
- آقاگل‌زاده، فردوس و طارمی، طاهره. (۱۳۹۵). تحلیل زبان‌شناسی گفتمان‌های رقیب در پرونده بورسیه‌های تحصیلی: رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف. *دوماهنامه جستارهای زبانی*، ۷(۶)، صص. ۴۱۴-۳۹۱.
- القرآن الکریم. (۱۳۹۷). (ترجمه حسین انصاریان) قم: انتشارات آیین دانش.
- آیت‌اللهی، سیده‌موژان. (۱۳۹۴). *تحلیل نمادشناسی باغ ایرانی و خوانش باغ به مثابه متن با رویکرد نشانه‌شناسی (باغ‌های بازمانده اصفهان از دوران صفویه)*(پایان‌نامه کارشناسی ارشد پژوهش هنر). دانشکده هنر معماری، دانشگاه علم و فرهنگ، تهران، ایران.
- بهار، مهرداد. (۱۳۹۱). *پژوهشی در اساطیر ایران*. تهران: آگه.
- پتروچیولی، آتیلیو. (۱۳۹۲). *باغ‌های اسلامی؛ معماری، طبیعت و مناظر*(ترجمه مجید راسخی). تهران: روزنه.

- دیویس، آرون. (۱۳۹۵). *رسانه و قدرت*(ترجمه محمد قلی میناوند). تهران: دانشگاه صدا و سیما.
- رجبی، محمدعلی، اسماعیلی، علیرضا، آقایی، احسان و اثباتی، محمدحسن. (۱۳۹۲). *شاهنامه شاه‌طهماسبی*(ترجمه علی‌اصغر منظرپور). تهران: نشر آثار هنری «متن».
- رضایی‌پناه، امیر و شوکتی مقرب، سمیه. (۱۳۹۵). تحلیل کیفیت بازنمایی مقام سلطنت در گفتمان سفرنامه نویسی عصر صفوی. *فصلنامه علمی پژهشی تاریخ اسلام*، ۱۷(۳)، صص. ۱۵۲-۱۲۱.
- زمردی، حمیرا. (۱۳۸۷). *نمادها و رمزهای گیاهی در شعر فارسی*. تهران: زوار.
- شیروانی، مریم. (۱۳۹۹). تأثیر فرهنگ و جامعه و کارکرد اثر در شکل‌گیری کالبد و تزیینات معماری در بناهای زندیه با نگاهی بر عمارت دیوانخانه. *نشریه هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی*، ۲۵(۴)، صص. ۳۴-۲۷.
- صادق‌پور، میثم، محمدزاده، مهدی و قیداری، قدیمی. (۱۳۹۹). بازشناسی عملکرد نظیره‌سازی در نقاشی صفوی سده دهم (بررسی رابطه دوسویه میدان و منش با تمرکز بر آثار سلطان‌محمد). *نشریه رهپویه هنر*، ۳(۴)، صص.۶۳-۵۱.
- طوسی، معصومه و امامی‌فر، سیدنظام الدین. (۱۳۹۰). نمادشناسی و نشانه‌شناسی عناصر باغ‌های ایرانی با توجه به عناصر باغ فین کاشان. *نگره*، ۶(۱۷)، صص. ۷۱-۵۹.
- عالمی، مهوش. (۱۳۹۰). نمادپردازی در باغ ایرانی (حس طبیعت در باغ‌های سلطنتی صفوی). *فصلنامه منظر*، ۳(۱۷)، صص. ۱۲-۶.
- عبدی‌بیگ (نویدی) شیرازی، زین‌العابدین علی. (۱۹۷۴). *دوحةالازهار* (علی مینائی تبریزی و ابوالفضل رحیموف). مسکو: دانش.
- کریم‌اُف، کریم. (۱۳۸۵). *سلطان‌محمد و مکتب او (مکتب نقاشی تبریز)*(ترجمه جهان‌پری معصومی و رحیم چرخی)، تبریز: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- کفشچیان‌مقدم، اصغر و یاحقی، مریم. (۱۳۹۰). بررسی عناصر نمادین در نگارگری ایران. *باغ نظر*، ۸(۱۹)، صص. ۷۶-۶۵.
- کورکیان، ا.م و سیکر. ژ.پ. (۱۳۷۷)، *باغ‌های خیال (هفت قرن مینیاتور ایران)*(ترجمه پرویز مرزبان). تهران: فرزان.
- منصوری، سید امیر و حیدرنتاج، وحید. (۱۳۹۰). «چهار» باغ؟ بررسی منشأ پیدایش نظریه چهارباغ به عنوان الگوی هنر باغسازی ایرانی. *منظر*، ۳(۱۴)، صص. ۲۳-۱۶.
- نامور مطلق، بهمن و کنگرانی، منیژه. (۱۳۹۴). *فرهنگ مصور نمادهای ایرانی*. تهران: شهر.
- Gharipour, M. (2013). *Persian Gardens and Pavilions (Peflection in History, Poetry and The Arts)*. London: L.B.Tauris & Co Ltd.

© 2022 Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY-NC 4.0 license) http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).